

Hatice VELİ*

UYGUR HUKUK BELGELERİNDE GEÇEN ŞAZIN AYGUÇI ÜNVANI ÜZERİNE

ÖZET

Eski çağlarda din, toplumun iktisadi, idari ve kültürel yapısını belirleyen önemli unsurlardan biri olmuştur. Buna bağlı olarak toplumda hem dinî vaazlar veren hem de dinî görevlerin icra edilmesini denetleyen kimseler bulunmuş ve bunlar yönetici sınıfın içerisinde yer alarak devlet yönetiminde aktif rol oynamıştır. Türkler tarih boyunca çeşitli dinleri benimsemişlerdir. Köktürk devleti döneminde (552-744) Türklerin Şamanizm, Köktengricilik gibi inançları benimsedikleri, Orhun (Ötüken) Uygur Devleti (744-840) kurulduktan sonra ise 762 yılında Türklerin Mâni rahiplerinin telkinleriyle Maniheizm'i kabul etmiş oldukları bilinmektedir. Orhun Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra Tarım havzasına ve günümüzde He-xi koridoru olarak bilinen bölgelere yerleşerek Koço Uygur Devleti (840-1209) ve Kansu Uygur Devleti (840-1028) olarak bilinen iki farklı devleti kurmuş olan Uygurlar, Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık gibi farklı inançları benimsemişlerdir. Moğolların egemenliği altına girdikten sonra özellikle Kubilay Han döneminden (1271-1294) itibaren Uygurlar arasında Tibet Budizmi'nin etkisi görülmeye başlamıştır. Türkler arasında yaygınlık kazanan bütün bu dinî inançların temel öğretileri, ritüelleri ve icrası belli bir dinî ünvanı taşıyan kimseler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada 9-13. yüzyıllara ait olduğu düşünülen hukuk belgelerinde geçen *şazin ayguçı* ünvanının kökeni, bu ünvanın hukuk belgelerindeki durumu ele alınacaktır. Ayrıca Moğol-Yuan sülalesi döneminde bu ünvanı taşıyan Uygur rahip Prajñā-sri ile ilgili bilgilerden yola çıkılarak bu ünvanın taşıyan görevlilerin yetki alanları belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uygurlar, Uygur Hukuk Belgeleri, Şazin Ayguçı, Dinî Yapı, Ünvan

ON THE TITLE OF ŞAZIN AYGUÇI IN UYGHUR LEGAL DOCUMENTS

ABSTRACT

In ancient times, religion was one of the most crucial factors that determined the economic, administrative, and cultural organization of a society. Accordingly, there were people who both preached religious sermons and supervised the performance of religious duties in society. As a part of the ruling class, they played an active role in state administration. Turks have adopted Shamanism, Köktengricism, and Maniheizm. After the collapse of the Orkhon Uyghur state, Uyghurs settled in the Tarim Basin and the Hexi Corridor and established two different states known as the Kocho Uyghur state (840-1209) and the Kansu Uyghur state (840-1028). After Uyghurs came under the rule of Mongols, especially after the Kublai Khan period (1271-1294), the influence of Tibetan Buddhism began to be seen among Uyghurs. In this study, the origin of the title of the *şazin ayguçı* will be investigated based on Uyghur legal documents. We will also provide information on the usage of this title in Uyghur legal documents. In addition, based on the information about the Uighur priest Prajñā-sri, who lived during the Mongol-Yuan Dynasty and held the title of the *şazin ayguçı*, the jurisdictional areas of this title will be tried to be revealed.

Keywords: Uyghurs, Uyghur Non-Religious Documents, Şazin Ayguçı, Religious Structure, Title

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye. E-posta: haticeveli78@gmail.com / Assist. Prof. Dr., Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, İstanbul/Türkiye, E-mail: haticeveli78@gmail.com.

Giriş

Koço Uygurları, İslamiyet'ten önceki Türk devletleri içerisinde ilk olarak yerleşik hayata geçmeleri, hayvancılığın yanında tarım, el sanatları gibi farklı üretim şekillerine dayanmaları ve İpek Yolu güzergâhında yer almaları dolayısıyla Türk kültürü içerisinde önemli bir konuma sahip olmuşlardır. 1209 yılına kadar *İdikut* olarak adlandırılan Uygur hükümdarlar tarafından idare edilen Koço Uygur devleti, bu tarihten sonra Moğolların egemenliği altına girmiştir. “Ancak ülke toprakları Moğol yöneticisi Ögedey’in Tarım Havzası’nda yer alan bölgelere ve Harezmi bölgesine Mahmud Yalavaç’ı vali olarak tayin etmesine kadar olan süreç içerisinde Uygur İdikutları tarafından yönetilmeye devam etmiştir” (Brose, 2017, s.11). Ancak Cengiz Han’ın ölümünden sonra Moğol şehzadeleri arasında ortaya çıkan taht kavgalarından dolayı Tarım Havzası’nda yer alan şehirler Moğol prensleri arasındaki çatışmaların yapıldığı ve askerî üs olarak kullanıldığı bölgeler hâline gelmiştir (Jia, 1999, s. 42). Bu çatışmalar 1260 yılında Kubilay Han’ın iktidara gelerek Kuzey Çin’deki toprakları egemenliği altına almasıyla son bulmuştur. Ne var ki Moğollar prensleri arasındaki taht kavgaları, Koço ve çevresindeki şehirlere yerleşen Uygurların dört bir yana doğru göç ederek dağılmasına sebep olmuştur. Bu durum karşısında Kubilay Han, Uygur *İdikut*larının soyundan olan Koçkar Tegin’i Koço Uygurlarının *İdikutu* olarak tayin etmiş ve farklı yerlere göç eden Uygurlar tekrardan memleketlerine dönmüştür. 1280 yılında Koçkar Tegin’in ölümüyle birlikte, Beşbalık şehri, Moğol-Yuan Sülalesinin Tarım havzasındaki önemli stratejik bölgelerinden biri hâline gelmiştir. Başkenti Hanbalık (günümüzdeki Çin’in başkenti olan Pekin şehri) olan Moğol-Yuan Sülalesi iki yıl sonra Beşbalık’ta Teftiş Kurumu tesis ederek Tarım havzasının askerî, iktisadi ve idari işleri bu kurum vasıtasıyla yürütmeye başlamıştır (Shang, 2001, s. 34).

Koço Uygur Devleti’nin yıkılmasıyla birlikte siyasî açıdan oldukça çalkantılı bir dönemi başından geçiren Uygurlar bölgede çok güçlü bir siyasî oluşum sergileyememişler. Buna rağmen Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık gibi çeşitli dinî inançları benimseyen Uygurlar, bu inançlar çerçevesinde çeşitli yabancı dillerden yapılan tercümelere dayalı yeni bir edebiyat oluşturmaya çalışmışlardır. Uygurlar benimsedikleri dinlerin kutsal eserlerini okuyup anlayabilmek amacıyla çeşitli kaynaklardan eserler çevirmişlerdir. Yabancı dillerden tercüme yapılırken Uygurlar doğrudan çeviri yöntemi, doğrudan alma yöntemi, doğrudan çeviri ve doğrudan alma yöntemi, terimi çevirmeden ya da terimin bir kısmını çevirerek terim oluşturma yöntemi, anlamsal bağı olmayan kelimelerin birbirinin yerine kullanma yöntemi gibi çeşitli yöntemler kullanarak Uygur yazı dilini geliştirme çabası içerisinde bulunmuşlardır (Tokyürek, 2019, ss.355-361). Bu terimler arasında din adamlarının kullandığı çeşitli ünvanların varlığı da dikkat çekicidir.

Çalışmamızda 9-13.yüzyıllara ait olduğu düşünülen Uygur hukuk belgelerinde (Yamada, 1993, s.130; Li, 1996, s. 37; Sayit ve Yüsüp, 2000, s. 308) tespit edilen, hem de din görevlilerinin bir rütbesini temsil eden *şazin ayguçı* ünvanının kökeni, bu ünvanın Uygur hukuk belgelerindeki durumu üzerinde bilgi verilecektir. Ayrıca Moğol-Yuan sülalesi döneminde bu ünvanı taşıyan Uygur rahip Prajñā-sri ile ilgili bilgilerden yola çıkılarak bu ünvanı taşıyan görevlilerin yetki alanları belirlenmeye çalışılacaktır.

Ana Hatlarıyla Uygurların Benimsedikleri Dinî İnançlar

Türkler tarihî süreç içerisinde yaşadıkları coğrafyanın ve temas içinde olduğu kültürlerin değişimine bağlı olarak farklı dinî inançları benimsemişlerdir. Türkler ilk sahneye çıktıkları

dönemlerde diğer konargöçer topluluklarda olduğu gibi Şamanizm inancını benimsemişlerdir. Bu inancın merkezinde *Şaman* (Türkçe *Kam*¹) olarak bilinen bir figür yer almakta olup onun ruhani güçlerle iletişime geçebilme, rehberlik etme, hastalıkları sağaltma gibi yeteneklere sahip olduğu bilinmektedir (Li, 2005, ss. 11-12). Bunun yanında “Türk inanç sisteminde ortaya çıkan hayvan totemi inancı da Şamanizm’in tipik bir belirtisi olup Uygurların kurt, tilki, kartal, ayı balık gibi hem yabancı hem de ev hayvanlarını totem edindikleri, bunlar arasında kurt toteminin Uygurlar arasında belirgin olduğu bilinmektedir” (Li, 2005, s.13).

Türkler, Orhun Uygur Devleti döneminde (744-840) ilk defa Batı kökenli bir din olan Maniheizm ile tanışmış ve Böğü Kağanın telkinleriyle Maniheizm, kısa sürede Uygur devletinin resmî dinî hâline gelmiştir. Orhun Uygur Devleti döneminde ve daha sonrasında da etkili olan Maniheizm inancının Uygurlar arasında ne zamana kadar etkinliğini koruduğu bilinmemektedir. Ancak bu din Uygurların siyasi, kültürel hayatını derinden etkilemiştir (Zeren, 2015).

Orhun Uygur Devleti yıkıldıktan sonra Uygurlar Tarım Havzası’nın doğusuna, kuzeyine ve Hexi koridorunda yer alan Kansu bölgesine yerleşerek bu bölgelerde Koço Uygur Devleti’ni (840-1211) ve Kansu Uygur Devleti’ni (840-1028) kurmuşlardır. Uygurların yerleştiği bölgeler, İpek Yolu üzerinde yer alan, çok dilli ve çok kültürlü unsurların hâkim olduğu bölgelerden biri idi. Dolayısıyla Uygurlar 9. yüzyılda Soğd ve Tohar rahiplerinin tesiriyle kitleler hâlinde Budizm’i benimsemişlerdir (Klimkeit, 2009, s. 95). Buna rağmen bazı Uygur kralları ve maiyeti Orhun Uygur Devleti döneminde benimsemiş oldukları Maniheizm’i inancının terk etmemiş ve bu inancı benimsemeyi sürdürmüşlerdir (Klimkeit, 2009, s. 102). Uygurlar arasında Hint Budizmi’nin Mahayana mezhebi yaygınlaşmış ve Uygurlar Toharca, Sanskritçe, Soğdca, Çince gibi çeşitli dillerden yapılan tercümelemlerle Budist eserleri anlama çabası içerisinde bulunmuşlardır. Uygurlar, Toharca ve Soğdcadan genel olarak Budizm’in kaynak metinleri olan *avadāna* ve *jātaka* hikâyelerini; Çince *Mahayānā* ve *Nikāya* gibi temel Budist sutraları; Sanskritçeden ise *Āgama* veya *Abidarma* metinlerini çevirmişlerdir (Kudara, 2009, s. 256).

Uygur Budizm’i Moğollar döneminde de canlılığını sürdürmüştür. “1212’de Koço Uygur Kağanlığının Moğol devletine iltihakından sonra, Budist Türk kültürü Moğollara öncülük etti ve Uygur bahşılar Moğolları Budizm’e çektiler. Bu arada onlar, Moğol devletinin kültür ve sanat hayatına belli başlı mevkileri de elde ettiler” (Güngör ve Günay, 2015, s. 165). Nitekim Moğol-Yuan imparatorluğunda Tibet Budizmi’nin etkisinin artması ile Moğol hakanları Tibet Budizmi’ne yönelmiş ve Tibetçe Budist içerikleri eserler Moğolcaya tercüme edilmeye başlanmıştır:

Uygur alfabesinin yerine Tibet yazısı temelinde geliştirilen Basiba yazısının yaygınlaştırılması Moğol hükümdarlar tarafından teşvik edilmiştir. Buna rağmen Basiba yazısının kullanımı sadece dar alandaki resmî kurumlarla sınırlı kalmış ve daha fazla yayınlamamış olduğu için, Uygur yazısının yerini alamadan, Moğol-Yuan İmparatorluğunun ortadan kalkmasıyla birlikte tarih sahnesinden kaybolmuştur (Yang, 2006, s. 57).

Uygurlar arasında da Kubilay Han döneminden sonra Tibet Budizmi’nin takipçilerinin ortaya çıktığı düşünülmektedir. Moğol-Yuan Sülalesi döneminde Tibet Budizmi’ni benimseyen Uygurlar ilk olarak Moğollar ile Tibetli rahipler arasındaki iletişimi sağlamak amacıyla tercüman olarak görev yapmışlardır. Bunun yanında derin bir kültürel birikime sahip olan Uygurlar Moğol-Yuan hükümeti tarafından çeşitli idari, askerî ve dinî işlerin yürütülmesinden sorumlu kurumlara

¹ kam “kam, şaman, kâhin”. Atalay, 2013, s. 257.

memur olarak atanmışlardır. Moğol-Yuan Hanedanlığı döneminde Moğollar hükümdarlar tarafından çeşitli kurumlarda göreve atanan Uygurlar arasında *Anzang /Arasan, Karunadasa, Prataşiri, Alın Temür/Arın Temür, Argun Şeli, Saṃghaśri* bulunmaktadır (Yunusoğlu, 2019, ss.13-17). Öte yandan tarihi kayıtların aktardığına göre Moğol-Yuan sülalesi döneminde Uygur rahipler Moğol-Yuan sarayında hanedan aile üyeleri için düzenlenen toplu dua etkinliğine de katılmışlardır. Moğol-Yuan yıllığı olan *Yuanshi*'da “[Tianli Yuan yılının (1328 yılının) 9.ayının Rongyan gününde], Koçolu rahip, emir doğrultusunda Yanchun köşkünde Budist kitaplarını okuyarak dua etti” (Song, 1976, s.711) ve “[Tianli Yuan yılı 12.ayın Xingchou gününde], Koçolu rahip emir doğrultusunda Baosi tapınağında Budist kitaplarını okuyarak dua etti” bilgisi geçmektedir (Song, 1976, s.722). Ayrıca aynı yıllığın bir diğer yerinde ise “[Tianli'nin 2.yılı (1329 yılında) 10. ayda], Jiachen [gününde] Uygur rahiplerinden 108 kişi, Xingsheng tapınağında Budist kitaplarını okuyarak dua etti” bilgilerinin kaydedildiği görülmüştür (Song, 1976, s.743). Bütün bu bilgiler Uygur arasında Tibet Budizmi'nin takipçilerinin sayısının azımsanmayacak bir oranı teşkil ettiğini açıklamaktadır (Yang, 2006, ss. 55-59). Tibet Budizmi ile ilgili eserler bu dönemde Uygurcaya çevrilmiştir (Niu, 2002, ss. 103-118).

Şazin Ayguçi “Öğreti Üstadı, Din Müşaviri”

Şazin <Toh. śāsam <Skr. śāsana “öğreti, akide (Budist öğreti)”. Moğolcada *şasin* şeklinde geçen sözcüğün “din, öğreti, inanç, doktrin, tüzük, ilke” gibi anlamları kaydedilmiştir (Lessing, 2003, s. 1166). **Ayguçi** sözcüğü, Clauson'a göre *ay-* fiilinden türemiş ve “söyleyen, emir veren” anlamına gelmektedir. *Ancak* sözcük daha çok memuriyet ünvanını ifade eder (ED, s. 271a; UWb, ss. 299-300). *Ayguçi* “müşavir, danışman” (TMEN II, 649). *Ay-*, fiiline “emretmek, buyurmak; yaptırmak, iletmek; açıklamak, beyan etmek; söylemek, konuşmak; kehanette bulunmak, tahmin etmek, önceden bilmek” gibi anlamları kaydedilmiştir (UWb, s. 286).

Türkçe yazılı belgelerde ilk defa Köktürk yazıtlarında tespit edilen sözcüğe Tunyukuk yazıtında şu şekilde geçmektedir: *(a)yguçisi bilga erm(i)ş* “sözcüleri de akıllı imiş” (Tekin, 1994, s.10, T, K.25). Bunun yanında Tunyukuk yazıtında *ayguçi* sözcüğüne benzer anlamda kullanılan *ayıgma* sözcüğü de şu şekilde geçmektedir: *a)y(i)gm(a)si b(a)n (a)rt(i)m: b(i)lga tunyukuk* “Sözcüsü ben idim, Bilge Tunyukuk” (Tekin, 1994, s. 3, T, B.5).

Donuk (1988) *ayguçi* ünvanının ilk defa Köktürkçe yazılı metinlerde tespit edildiğini ve bu ünvanın 8. yüzyılda yaşamış olan Köktürk Kağanlığı devrindeki Tonyukuk'a ait özel bir ünvan olduğu belirtir (s. 2) ve *ayguçi* ünvanını “baş müşavir” olarak anlamlandırır. Şirin (2006) ise *ayguçi* ünvanının yazıtlarda Tonyukuk ile ilgili bir ünvan olarak geçtiğini, ancak bu ünvanın ne tür bir rütbeyi temsil ettiğini anlamının oldukça güç olduğunu açıklar ve eski Türk devletlerinde *kagan, beg* vb. ünvanların tek kişiye olmadığını, ancak *ayguçi* ünvanının ise sadece Tonyukuk'a has özel bir ünvan veya bir niteleme sıfatı olarak kullanıldığını belirtir (s.223).

Uygur sivil belgelerinde *ayguçi* ünvanının türevleri arasında *balık ayguçi*², *iş ayguçi*³ gibi ünvanlar karşımıza çıkmaktadır.

² < balık *ayguçi* “şehir müşaviri, vali” (USp, 115; SUK, Mi01; JW-Li, 6.8; TugDok. P-1); Ayrıca bakınız. Veli, 2022, ss. 96-97.

³ Terim Uygurca metinlerde iş ayguçi Avluç Tarkan (Caferoğlu, 1993, s. 20) gibi bir ünvan grubunda geçer. Bunun yanında iş ayguçi ünvanı Uygurca Maniheist metinlerinde toplam 17 defa karşımıza çıkmaktadır (Geng, 1978, ss. 497-516). Röhrborn iş ayguçi ünvanını “Geschäftsträger” (bir hizmette görevlendirilen, memur edilen) olarak

Şazın ayguçı ünvanı aşağıdaki belgede (SUK, Em01) iki farklı bağlamda tanıklanmıştır:

(1) *luu yıl sekizinci ay altı otuz-ka men şivsay tayşı* (2) *ulug suu-ka buyanı tegzün anta basa ini ogul-kar-ka buyanı tezgün basa koço il* (3) *begd-leriñe ançaşı-lar-ka şazın ayguçı-ka şazın ulug-larıña il-ke bodun-ka* (4) *kuvrag-ka alku tınlıg uguş-ıña anta basa bahşım ulug-um kev bahşı-ka* (5) *menniñ öz bodum-ka kişim-ke oğlan-larım-ka basa esen togrıl turmuş tutuñ* (6) *aday tutuñ ögrünç kız başak-a başlap urug-ka kadaş-ka buyanı tegzün* (7) *tip menniñ padır-ta şükün-te kazanmış negü kim-ni satıp yulup koço-takı* (8) *aday tutuñ-nuñ pintuñ atlg kırk yaşlıg kıday oğlan-in nom bitig* (9) *bilir üçün tokuz yastuk çao birip yulup altım men şivsay tayşı-ka kişim-*(10) *ke ulug ogul bolup evim-nı bark-ım-nı igilep asırıp yorızun biz munta soñ* (11) *ölser şinkiñ sin-in başlap oğlan-larım birle evim-ni tutup ayıtışıp* (12) *keñeşip yorızun-lar oğlan-larım birle şıguşu yaraşu umasar pintuñ evim-teki* (13) *negü-ke kim-ke katılmadın öz bodı örü tag-ka kodı kum-ka brsar tört yol-ı* (14) *boş bolzun bu bitig-teki söz-tin öñi bolsar-biz* (15) *ulug suu-ka bir altun yastuk aka ini tegid-ler birer kümüş yastuk iduk-kut-ka* (16) *bir ystuk şazın ayguçı-ka bir at kızgut ödünüp sözleri yorımazun.* “Ejderha yılı sekizinci ayın 26. gününde ben Şivsay Tayşı, yüce majestelerine sevabı ulaşsın, ondan sonra erkek kardeşlere, oğlanlara [şehzadeler] sevabı ulaşsın, sonra Koço ülkesinin beylerine, müfettişlerine, öğreti üstadına, öğreti büyüklerine, ülkeye, halka, cemaate bütün canlılara, daha sonra üstada, benim kendi boyuma, eşime, oğullarıma, sonra Esen Toğrıl Turmuş Tutuñ, Aday Tutuñ, Ögrünç Kız Başaka başta olmak üzere soyuma, akrabaya sevabı ulaşsın diye benim elimde avcumda kazanmış neyim varsa satıp Koço’daki Aday Tutuñ’un Pintuñ adlı kırk yaşındaki Kıday oğlanı öğreti bildiği için dokuz yastık çav vererek satın aldım. Ben Şivsay Tayşı’ya ve eşime büyük oğul olup evime barkıma sahip çıkıp yönetsin. Biz bundan sonra ölürsek Şinking, Sin başta olmak üzere oğlanlarım ile konuşarak anlaşıp idare etsinler. [Eğer] oğullarımla anlaşamazlarsa Pintuñ evimdeki hiç kimseye katılmadan kendi başına yukarıdaki dağa, aşağıdaki kuma giderse dört yolu boş olsun. Bu sözleşmedeki sözün dışına çıkacak olursak yüce majestelerine bir altın yastuk, büyük küçük prenlere birer gümüş yastuk, İdikut’a bir yastuk, din üstadına bir at ceza ödeyip sözleri geçmesin (Yamada, 1993, s.130 SUK, Em01; Li, 1996, s.37, JW-Li.; Sayit ve Yüsüp, 2000, s.308).

Yukarıdaki belgede görüldüğü üzere *şazın ayguçı* ünvanı, köle azat etme ilgili bir belgede, çeşitli idari, dinî ünvanlarla birlikte sıralanmıştır. Ünvanların sıralanmasından bakıldığında *ulug-suu* (Moğol Hakanı) ilk sırayı teşkil etmektedir. Daha sonra erkek kardeş (*ini*) ve oğlanlar (*ogullar*) [şehzadeler] Koço ülkesinin beyleri (*koço il begd-leri*), denetleme memurları (*ançaşı-lar*), din müşaviri (*şazın ayguçı*), din büyükleri (*şazın ulug-ları*), ülke ve halk topluluğu [*il bodun*], cemaat (*dini kuvrag*), bütün canlı kavmi (*tınlıg ugu*) ondan sonra üstat (*bahşı*), önde gelenlerden Kev Bahşı, (*ulug-um kev bahşı-ka*) kavim (*bodun*), eş (*kişim-ke*), oğlanlar (*oğlanlar*) sonra Esen Toğrıl Turmuş Tutuñ, Aday Tutuñ, Ögrünç Kız Başak başta olmak üzere soy sop (*urug*), aile ve akrabalar (*ka kadaş*) gibi ifadelerden bazıları kişinin ünvanını temsil eden ünvanlar iken (*koço il begdleri*, *ançaşı*, *şazın ayguçı*, *şazın ulugı*), bazıları ise sosyal ve dinî yapıyı temsil eden

anlamlandırır (UWb, s.299). Clauson’a göre Uygur döneminde bu ünvan “usta ve ustabaşı” gibi daha düşük bir rütbeyi temsil eden ünvanıdır (ED, 271a).

kavramlardır (*il bodun, kuvrag, uguş, bahşı, ulug*). Bunun yanında aile ve akrabalık ile ilgili kavramlar (*ka kadaş, kişi, oylan*) da geçmektedir.

Metinde geçen ünvanların sıralanışının hiyerarşik açıdan bir sıralama olup olmadığını anlamak pek mümkün gözükmemektedir. Bunun birlikte *şazin ayguçı* terimi aynı metinde iki yerde geçmiştir. Ayrıca metinde *şazin ulug*'ı ünvanı da karşımıza çıkmaktadır (Uçar, 2020, ss. 23-34). *Şazin ulug*'ı “din büyüğü” ünvanı metinde *şazin ayguçı* ünvanından hemen sonra geçmektedir. Uygur sivil belgeleri üzerinde yapılan önemli metin neşirlerinden biri olan SUK'da *şazin ayguçı* kelimesine “der Religionsbeauftragten” (Din görevlisi), ve *şazin ulugı* kelimesine ise “der altesten der Disziplin (oder Religion)” (Din büyüğü) açıklaması verilmiştir (Yamada, 1993, s.131). JW-Li'de ise *şazin ayguçı* kelimesine “讲经师们” (Dinî tebliğ edenler), *şazin ulugı* kelimesine ise “宗教首领们” (Din büyükleri) açıklamasının verildiği görülmektedir (Li, 1996, ss. 40-41). Nitekim ünvanın metinde geçtiği bağlamdan *şazin ayguçı* ünvanını taşıyan din görevlisinin hiyerarşini ve görev alanlarını tespit etmek mümkün gözükmemektedir.

Şazin ayguçı ünvanının geçtiği kayıtlardan biri de Moğol-Yuan yıllığıdır. Yıllıkta Prajñā-sri (必蘭纳识識理 Bilannashili) adlı Uygur rahibin *şazin ayguçı* ünvanı ile onurlandırıldığına ilişkin kayıtlar geçmektedir. Prajñā-sri Yuan yıllığında (Yuanshi-Shilao Zhuan 元史. 释老传) biyografisine yer verilen tek Uygur rahip idi ve o aynı zamanda Tibet Budizmi'nin takipçisi idi. *Yılık*'taki bilgilere göre:

Onun [Prajñā-sri] asıl adı Zhilawamideli (只刺瓦彌的理)'dır ve kendisi Kumullu'dur. O [Prajñā-sri] çocukluğundan itibaren Uygur yazısını ve Sanskrit dilini iyi öğrenmiş ve Tripitaka sutra konusunda da uzmanlaşmış. Dade'nin 6. yılı (1302) imparatorluk hocasının [Basiba] emriyle Guanghan Dian (廣寒殿) tapınağında inzivaya çekilmiştir, hakana vekaleten rahiplik vazifesini ifa ettiği için ona bu ad [Prajñā-sri adı] verilmiştir. Huangqing yılının ortasında [皇庆中] Sanskritçe öğreti kitaplarını tercüme etmesi için görevlendirilmiş. Yanyou yılında [1314–1320 yılları arası] gümüş mühür takdim edilerek 光祿大夫⁴ Guanglü Daifu ‘Yüce ve asil üstat’ ünvanı verilmiştir (Song, 1976, ss. 4519-4520). Zhizhi'nin 3. yılı [1321-1323 yılında] o tekrardan altın mühürle onurlandırılmış ve *şazin ayguçı* [沙津爱护特] ünvanına layık görülmüş, ayrıca yurtdışından gelen hediyelerin denetiminden sorumlu memur olarak atanmış. Zhishun'nun 2. yılı (1331. yılı), ona tekrar yeşim mühür takdim edilerek adına ‘普觉圆明广弘辩三藏’ [Pujue Yuanming Guanghuang Bian Sancang]⁵ ünvanı ilave edilmiştir. (Song, 1976, s. 4520)

Moğol-Yuan yıllığında yer alan Prajñā-sri ile ilgili kayıtlara bakıldığında rahibin Moğol padişahlarına vekaleten rahiplik vazifesini ifa ettiği, *yüce asil, üstat* ünvanına layık görüldüğü ve altın mühürle onurlandırılarak *şazin ayguçı* ünvanı verildiği gibi bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgilere bakılarak *şazin ayguçı* ünvanının yüksek bir rütbeyi temsil eden ünvan olduğu tahmin edilebilir.

⁴Tang sülalesi döneminden Qing sülalesi dönemine kadar kullanılan onursal bir ünvanıdır. <https://ntireader.org/words/158122.html> [Erişim Tarihi: 10. 05. 2024].

⁵ Ç.N. Aydınlanmış Tripitaka hocası şeklinde tercüme edilebilir.

Sonuç

İslamiyet'ten önce Türkler Şamanizm, Köktengri inancı, Maniheizm ve Budizm gibi farklı inançları benimsemişlerdir. Bu inançlardan özellikle de Budizm inancı Koço Uygurları arasında uzun süre varlığını sürdürmüş ve Uygurların siyasi ve kültürel hayatını derinden etkilemiştir. Koço Uygurları Budizm içerikli eserleri anlayabilmek için Sanskritçe, Toharca, Soğdca ve Çince'den birçok eseri Uygurcaya çevirmiş ve yapılan tercümelemlerle birçok yabancı kökenli terim ve sözcük Türkçeye kazandırılmıştır. Muhtemel tarihlendirilmesi 9-13. yüzyıllara dayanan Uygur hukuk belgelerinde tespit edilen *şazın ayguçı* ünvanı, Sanskritçe sāsana “öğreti, akide (Budist öğretisi)” sözcüğü ile Türkçe *ayguçı* “müşavir, danışman” sözcüklerinin birleşmesinden oluşan birleşik bir ünvanıdır. Uygur hukuk belgelerinde geçtiği bağlamdan bu ünvanın hiyerarşisini ve yetki alanlarını belirlemek mümkün olmamaktadır. Ancak Yuan yıllığında kaydedilen *Prajñā-sri* adlı rahip ile ilgili bilgilerden yola çıkıldığında *şazın ayguçı* ünvanının yüksek bir rütbeyi temsil eden ünvan olduğu düşünülebilir.

Extended Abstract

In ancient times, religion was one of the most important factors determining the economic, administrative, and cultural structure of society. Accordingly, there were people in the society who both preached religious sermons and supervised the performance of religious duties, and these people played an active role in state administration by taking part in the ruling class. Turks have adopted various religions throughout history. After the collapse of the Orkhon Uyghur State (840), the Turkic people settled in the Tarim Basin and established the Kocho Uyghur State, which ruled in these regions for about 400 years. The Kocho Uyghurs had an important position in Turkic culture because they were the first of the pre-Islamic states to settle down, to rely on different forms of production such as agriculture and handicrafts as well as animal husbandry, and to be located on the Silk Road route. Until 1209, the Kocho Uyghur State was ruled by Uyghur rulers called *Idikut*, and after that, they came under the rule of the Mongol Empire. With the collapse of the Kocho Uyghur State, the Uyghurs, who went through a politically turbulent period and could not exhibit a very strong political formation in the region. However, they created a very rich culture in literature, art, and religion. After coming under the sovereignty of the Mongols, the influence of Tibetan Buddhism began to be seen among the Uyghurs, especially from the Kublai Khan period (1271-1294). The Uyghurs who adopted Tibetan Buddhism first served as translators to ensure communication between the Mongols and Tibetan monks. In addition, Uyghurs, who had a deep cultural background, were appointed as civil servants by the Mongol-Yuan government to various administrative, military, and religious institutions. During the Mongol-Yuan Dynasty, *Anzang /Arasan, Karunadasa, Prajñā-sri, Alın Temür/ArınTemür, Argun Şeli, Samghasri* were among the Uyghurs appointed by the Mongol rulers to various institutions. Among these, the title of *şazın ayguçı* carried by the priest named *Prajñā-sri* is quite remarkable. This title is found only once in the Uyghur legal documents and it is not possible to determine the jurisdiction and hierarchy of this title from the context in which it appears in the text.

This study aims to provide information about the origin of the title of *şazın ayguçı*, which has been identified in Uyghur legal documents. Uyghur legal documents, probably dating from the 9th-13th centuries, are also called Uyghur civil documents and Uyghur non-religious documents because they cover non-religious matters. In addition, by giving examples from the context of this title in Old Turkish texts and Uyghur legal documents, the usage areas of the title will be tried to

be determined. Finally, based on the historical information about the Uyghur priest *Prajñā-sri*, who held the title of *şazın ayguçı* during the Mongol-Yuan dynasty, it is also among the aims of our study to determine the jurisdiction of the officials holding this title.

In terms of the study method, in the study, firstly, the title of *şazın ayguçı* mentioned in the collective editions of Uyghur legal documents was identified and the place where this title appears in Uyghur legal documents was given together with the text context. The quotations from the legal documents were transcribed and translated into Turkish and usage areas were interpreted according to the text citations. Then, in order to ensure the unity of transcription in publications, the Turkish transcription system was used in our study. Finally, historical sources were also consulted in order to determine the usage and jurisdiction of the title of *şazın ayguçı* in the Uyghur field.

As a result, the title *şazın ayguçı*, which is found in Uyghur legal documents, is a compound title formed by the combination of the Sanskrit word *śāsana* “doctrine, doctrine (Buddhist doctrine)” and the Turkish word *ayguçı* “consultant, advisor”. It is not possible to determine the hierarchy and jurisdiction of this title from the context in which it appears in Uyghur legal documents. However, based on the information about a priest named *Prajñā-sri* recorded in the Yuan yearbook, it is possible that the title of *şazın ayguçı* was a title representing a high rank.

Kısaltmalar

B:	Batı
bk.	bakınız
Ç.N.	Çevirmen Notu
Çev.	Çeviren
ED:	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish
JW-Li:	Tulufan Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu
K:	Kuzey
s.	sayfa
Sayit-Yüsüp.	Kadimki Uyghur Yezikidiki Vesikalar
SUK:	Sammlung Uigurischer Kontrakte
Skr.	Sanskritçe
T:	Tunyukuk Yazıtı
TMEN:	Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. 1- 4.
Toh.	Toharca
TugDok:	Uygurskie Delovie Dokumenti. X-XIVvv.
USp:	Uigurische Sprachdenmäler
UWb.:	Uigurisches Wörterbuch

Kaynakça

- Atalay, B. (2013). *Divanü Lügati't Türk (Dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Brose, M. (2017). The Medieval Uyghurs of the 8th through 14th Centuries. D. Ludden, (Ed.), *The Oxford Research Encyclopedia of Asian History*, Online Publication (ss.1-20) içinde. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.232>.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*. Oxford University Press.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden Franz Steiner Verlag.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Unvan ve Terimler*. TDAV Yayınları.
- Güngör, H. Ve Ünver, G. (2015). *Türklerin Dinî Tarihi*. Berikan Yayınevi.
- Geng, Sh. (1978). Huihuwen Moni Jiao Siyuan Wenshu Chushi “Uygurca Maniheizt Tapınak Metinleri Üzerine İlk İnceleme”. *Kaogu Xuebao*, (4), 497-516. <https://doi.org/cnki:sun:kgxb.0.1978-04-005>.
- Jia, C. (1999). Yuanchao Qianqi Xiyu Zhengzhi Shi de Jige Wenti “Yuan Sülalesinin İlk Zamanlarındaki Batı Bölgelerinin Siyasi Tarihi Hakkında Birkaç Problem”. *Kashi Shifan Xueyuan Xuebao*, (4), 40-47. <https://doi.org/10.13933/j.cnki.j.kashgar.teacherschool.1999.04.008>
- Klimkeit, H. J. (2009). Türk Orta Asya’sında Budizm. (M. Berbercan, Çev.). *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, 93-108. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/257862>.
- Kudara, K. (2009). Eski Uygurların Budist Kültürü. (M. Elmalı, Çev.). *Türk Kültürü İncelemeleri*, 20, 246-262. URL: <https://tkidergisi.com/file/eski-uygurlarin-budist-kulturu>.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük. (I-II)*. (G. Karaağaç, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları. (1995).
- Li, J. (1996). *Tulufan Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu* “Turfan Uygurlarının Sosyal ve İktisadi Vesikaları Üzerine Araştırma”. Şincang Halk Neşriyatı.
- Li, T. (2005). *A History of Uighur Religious Conversions (5th- 16th Centuries)*. ARI Working Paper, No.44, June, (44). 2-81. <https://doi.org/www.nus.ari.edu.sg/pub/wps.htm>.
- Niu, R. (2002). Huihu Zangchuan Fojiao Wenxian “Uygur Tibet Budizm’i Eserleri Üzerine”, *Zhongguo Zangxue*, (2), 103-118. [https://doi.org/1002-557X\(2002\)02-0103-16](https://doi.org/1002-557X(2002)02-0103-16).
- Radloff, W. (1928). *Uigurische Sprachdenmäler*, Materialien. Nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad, S.VIII+305, mit 3 Tfln. Biblio Verlag.
- Röhrborn, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch*. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung II: Nomina – Pronomina – Partikeln. Band 2: aş – äzü. Franz Steiner Verlag.

- Sayit, M. ve Yüsüp, İ. (2000). *Kadimki Uyghur Yezikidiki Vesikalar*. Şincang Halk Neşriyatı.
- Shang, Y. (2001). Shilun Yuanchao Zhongyang Zhengfu dui Weiwu'er Diqu de Tongzhi "Yuan Sülalesi Merkezi Hükümetinin Uygur Bölgesine Yönelik İdaresi Üzerine Tartışma". *Zhongguo Bianjiang Shidi Yanjiu*, (1), 29-36. URL: <https://www.doc88.com/p-001206584476.html>.
- Song, L. (1976). *Yuanshi-Wenzong Ji* "Yuan Tarihi-Wenzong'un Kayıtları". Zhonghua Shuju.
- Song, L. (1976). *Yuanshi-Shilao Zhuan* "Yuan Tarihi-Shilao Biyografisi". Zhonghua Shuju.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Simurg Yayınları.
- Tokyürek, H. (2019). Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Terim Yapma Yöntemleri. F. Temizyürek (Ed.), *Prof. Dr. A. Halûk DURSUN anısına Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu* içinde (s. 355-361). ASOS Yayınevi.
- Tuguşeva L.Yu. (2013). *Uygurskie Delovie Dokumenti. X-XIVvv. İz Vostochnogo Turkestana*.
- Uçar, E. (2020). Eski Türkçe Ulug'un 'Büyük' Yapısı Üzerine. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (2), 23-34. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1178035>.
- User, H. Ş. (2006). Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine, *Bilig*, (39), 219-238. URL: <https://www.academia.edu/88481250>.
- Veli, H. (2022). *Eski Uyurlarda Yerleşik Yaşam Kültürü*. Ötüken Neşriyat.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte*. Osaka University Press.
- Yang, F. (2006). Weiwuer yu Menggu Lishi Wenhua Guanxi Yanjiu "Uygurlar ile Moğolların Tarihi Kültürel İlişkileri Üzerine Araştırma". *Lanzhou Xuekan*, (1), 55-59. [https://doi.org/1005-3492\(2006\)01-0055-05](https://doi.org/1005-3492(2006)01-0055-05).
- Yang, F. (1998). Huihu Fojiao dui Beifang Zhuzu de Yingxiang "Uygur Budizm'inin Kuzeyde Milletlere Etkisi". *Zhaowuda Mengzu Shi Zhuan Xuebao*, 19 (3), 82-86. <https://doi.org/10.13398/j.cnki.issn1673-2596.1998.03.011>.
- Kemal Yunusoğlu, M. (2019). Moğol Döneminde Çeviri ve Uygur Mütercimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, 68, 7-21. <https://doi.org/10.32925/day.2019.28>
- Zeren, M. E. (2015). *Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri* (Tez No. 429238) [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

İnternet Kaynakları

<https://ntireader.org/words/158122.html> [Erişim Tarihi: 10. 05. 2024].

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çatışma Beyanı/Declaration of Conflict: Çalışmada kişi ya da kurumlar arası çıkar çatışmasının olmadığı beyan olunur. / It is declared that there is no conflict of interest between individuals or institutions in the study.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0